

Загальна декларація прав людини

та проблеми забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу

Р. Ю. Савонюк

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Кримського юридичного інституту Одеського державного університету внутрішніх справ

У статті звернено увагу на важливість і необхідність більш повного використання положень Загальної декларації прав людини у справі вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства України з метою забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу, а також більш надійного захисту прав і свобод людини від злочинних посягань.

Ключові слова: Загальна декларація прав людини, суб'єкти кримінального процесу, права і свободи людини, кримінальний процес, Кримінально-процесуальний кодекс України.

В статье обращено внимание на важность и необходимость более полного использования положений Всеобщей декларации прав человека в деле усовершенствования действующего уголовно-процессуального законодательства Украины с целью обеспечения прав субъектов уголовного процесса, более надежной защиты прав и свобод человека от преступных посягательств.

Ключевые слова: Всеобщая декларация прав человека, субъекты уголовного процесса, права и свободы человека, уголовный процесс, Уголовно-процесуальный кодекс Украины.

The article deals with the importance and necessity of fuller using of postulate of the General declaration of human rights for business of improvement of the operating criminally-remedial legislation of Ukraine for the purpose of maintenance of the rights of subjects of criminal trial, more reliable protection of the rights and freedom of the person from criminal encroachments is paid.

Keywords: *The General Declaration of Human Rights, subjects of criminal trial, the human rights and freedom, the criminal trial, The criminally-remedial code of Ukraine.*

Вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство, за визнанням провідних науковців і юристів-практиків, давно потребує вдосконалення, а не тільки оновлення. Об'єктивні підстави існують для реформування органів досудового розслідування, зокрема, органів досудового слідства. Чинний Верховний закон держави – Конституція України ще у 1996 р. визнала недопустимим поєднання функції обвинувачення та функції розслідування кримінальних справ в діяльності прокуратури і визначила, як завдання, сформування системи досудового слідства та введення в дію законів, що регулюють її функціонування (ст. 9 Перехідних положень). У Концепції вдосконалення судівництва, яка була схвалена Указом Президента України ще 10 травня 2006 р., також зазначено, що потребує подальшого реформування система досудового слідства у кримінальних справах, та визначено, що на основі структурних підрозділів прокуратури, на які покладено функцію досудового слідства, доцільно створити державну службу розслідування [1].

На відміну від судової гілки влади, суттєвих змін органи розслідування та вітчизняна система досудового

слідства за ці роки не зазнали. Проблема полягає в тому, що чинне законодавство не завжди повно визначає статус суб'єктів, які беруть участь у кримінальному процесі (або ж взагалі не визначає. – Р. С.), а також гарантії захисту їх прав. Крім того, процесуальний статус деяких із суб'єктів кримінального процесу є таким, що не відповідає міжнародним нормам і стандартам прав людини.

Без сумніву, робота з реформування та вдосконалення кримінально-процесуального законодавства повинна враховувати позитивний, як вітчизняний, так і міжнародний (світовий) досвід, особливо щодо дієвих механізмів захисту прав людини від злочинних посягань і, зокрема, більш надійного забезпечення прав суб'єктів кримінально-процесуальних відносин.

Безпосередньо, проблемам статусу суб'єктів кримінального процесу, захисту їх прав, особливо, підозрюваного, обвинуваченого, присвячено значну кількість наукових праць, значно менше – захисту прав та статусу постраждалого (потерпілого), заявника, слідчого, дізнавача [2, с. 184-189; с. 15-60]. Але достатнього вирішення вказані проблеми не отримали й до цього часу. Певною мірою вони можуть і мають бути вирішені в новому Кримінально-процесуальному кодексі (далі – КПК).

На існуючі проблеми у справі захисту прав людини в кримінальному судочинстві України, необхідність імплементації європейського законодавства і використання міжнародного досвіду неодноразово вказували у своїх працях вітчизняні науковці та фахівці-практики [3, с. 6-10; 4, с. 3-9, 18-27, 36-41, 93-100, 249-256]. Що ж до шляхів і способів розв'язання зазначених проблем, то до уваги дійсно варто взяти чинні міжнародні норми та стандарти, зокрема, визначені законодавством країн Європейського Союзу сто-

совно дотримання та захисту прав і свобод людини. За роки незалежності з цієї проблематики також опубліковано низку наукових робіт і внесено чимало пропозицій щодо змін і доповнень до вітчизняного кримінально-процесуального законодавства [5, с. 54-59; 108-110; 210-213; 323-326; 343-345]. Разом з тим, багаторічну роботу і сьогодні не можна визнати завершеною. Структурна і, особливо, змістовна частини чинного та проектів КПК потребують сучасного осмислення та відповідного лексологічного наповнення. В основу подальшої роботи, на нашу думку, мають бути покладені вимоги і положення Загальної декларації прав людини (далі – Декларація), яка вже понад шістьдесят років служить орієнтиром для більшості держав світу в їх бажанні та прагненні стати правовими. Доречно згадати, що свого часу, з політичних мотивів, при прийнятті цього важливого документа представник УРСР, як і представник СРСР, утримався від голосування, а тодішній міністр іноземних справ СРСР у своєму виступі на засіданні сесії Генеральної асамблеї ООН дав проекту Декларації дуже негативну оцінку та заявив, що «документ незадовільний, недопрацьований і не спроможний досягти мети, якій покликаний слугувати». Його виступ оперативного, того ж 10 грудня, надрукувала газета «Правда» – центральний орган Компартії Радянського Союзу [6, с. 93].

Роки, що минули, підтвердили життєвість і фундаментальність Декларації. Положення Декларації мають непересічне значення й сьогодні, оскільки вона залишається першим і головним документом, у якому держави консолідовано зробили спробу окреслити правовий статус особистості, визначити перелік прав, які належать кожній людині та які держави повинні поважати і захищати (забезпечувати). Норми Декларації мають

рекомендаційний характер, але для тих держав, які ідентифікують себе як правові, вони стають обов'язковими та пріоритетними стосовно національного законодавства. Значення ж Декларації в тому, що вона сформувала підвалини для уніфікації стандартів у сфері прав людини в світовому масштабі. Вони є однакові для держав з різними політичними системами і діють в різних куточках Землі. Положення Декларації є базовими або ж визначальними для багатьох дво- і багаторонніх міжнародних угод з вказаних питань у різних сферах співробітництва.

Доречно згадати, що за радянського часу, при прийнятті Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (1958 р.) та КПК союзних республік, зокрема, УРСР (1961 р.), певну частину положень Декларації, які визначають права людини та суттєві для здійснення правосуддя, було введено до вітчизняного кримінально-процесуального законодавства. Наприклад ті, які передбачали, що кожна людина повинна мати у повному обсязі права й свободи, визначені у Декларації, без будь-якого застереження незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового чи іншого стану (ст. 2); про те, що кожна людина має право на життя, на свободу та на особисту недоторканність (ст. 3); кожна людина, яку обвинувачують у вчиненні злочину, вважається невинуватою до тих пір, поки її винуватість не буде встановлено у законному порядку шляхом гласного судового розгляду, де їй будуть забезпечені усі можливості для захисту (ч. 1 ст. 11).

Після здобуття Україною незалежності багато положень Декларації отримали своє безпосереднє закріплення у Верховному законі держави (ст. ст. 8, 21-24, 27-32, 55-57, 59, 61-63, 124 Конституції). У подальшому, окремі з них було імпле-

ментовано до нині чинного КПК України, що позитивно вплинуло на діяльність органів досудового розслідування, прокуратури, суду. Значно зросли роль і можливості адвокатів у справі здійснення захисту прав і законних інтересів підозрюваних, обвинувачених, підсудних, засуджених.

На сьогодні, додатковою (до тих, що визначені Декларацією) гарантією захисту прав і свобод людини при провадженні досудового розслідування є також міжнародні угоди, до яких приєдналася Україна і згоду на застосування яких надано Верховною Радою. Наприклад, 17 липня 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про захист прав і свобод людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.) і протоколів до неї. Чи не найважливішим практичним наслідком ратифікації цієї Конвенції є право та можливість для будь-кого, хто вважає, що державні органи України (зокрема, органи досудового розслідування, прокуратури, суду) порушили визначені Конвенцією його права і вичерпані усі засоби захисту, передбачені національним законодавством, звернутися за захистом безпосередньо до Європейського суду з прав людини. Норми Конвенції мають пряму дію, а це означає, що прийняття рішення не залежить від держав-учасниць і вимагає від них тільки його виконання.

Разом з тим, і сьогодні для України – держави і суспільства, залишаються проблемними ті положення Декларації, а також Римської Конвенції, які передбачають гарантії і захист прав людини, особливо в частині їх практичного виконання, про що красномовно свідчать виступи на засіданні вищого законодавчого органу та щорічні доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [7]. У спеціальній доповіді з нагоди 60-річчя Загальної декларації прав людини констатовано, що в Україні до цього

часу не вдалося забезпечити виконання важливих рекомендацій Комітету ООН, зокрема, зберігається практика застосування тортур і дій, що принижують гідність людини, ... залишається гострою проблема корупції в судах, ... застосовуються тортури і жорстоке поводження під час тримання під вартою, затримання осіб без санкції суду та недоставлення до суду в установленій 72-годинний термін, відсутність фактичного часу арешту, обмеження доступу до адвокатів і незалежних лікарів [8, с. 22, 55]. Серед наведених омбудсманом прикладів порушення прав і свобод людини значна кількість таких, що мають місце в практичній діяльності посадових осіб, на яких покладено здійснення кримінально-процесуального провадження і правосуддя у кримінальних справах – дізнавачів, слідчих, прокурорів, суддів. І, в першу чергу, це визначені Декларацією положення про те, що:

«Ніхто не повинен піддаватися тортурам або жорстоким, нелюдським чи таким, що принижують гідність, поводженню та покаранню» (ст. 5);

«Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-яких відмінностей, на рівний захист закону» (ст. 7); «Кожна людина має право на ефективне відновлення в правах компетентним національним судом у разі порушення її основних прав, наданих їй Конституцією чи Законом» (ст. 8);

«Ніхто не може піддаватися свавільному арешту чи затриманню» (ст. 9);

«Кожна людина, для ... встановлення обґрунтованості пред'явленого їй обвинувачення, має право, на підставі цілковитої рівності, на те, щоб її справу було розглянуто гласно і з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і неупередженим судом» (ст. 10);

«Ніхто не може піддаватися свавільному втручанню в його особисте та сімейне життя, свавільному посягання на недо-

торканність його помешкання, таємницю кореспонденції або на його гідність і репутацію» (ст. 12).

Вивчення чи навіть ознайомлення з практичним станом речей дає підстави переконатися, що у такій сфері державної правозастосовчої діяльності, як кримінально-процесуальна, зокрема, при провадженні розслідування кримінальних справ і їх розгляді в суді, з дотриманням прав людини та їх захистом, не можна визнати задовільним.

Серед причин, які детермінують, сприяють чи призводять до порушень прав і законних інтересів людини, визначених Декларацією, вказується на неефективне, поверхове, некваліфіковане слідство, де істина досягається вельми сумнівними, а іноді й злочинними методами, тортури і знущання з людей, тримання їх без достатніх підстав чи понад встановлені строки під вартою, судова тяганина, порушення права на розгляд справи судом у розумні строки, «дивні» рішення окремих суддів, низька ефективність прокурорського нагляду та ін. [9, с. 188, 196-200, 200-207, 249-278]. Далеко не всі, з наведених порушень прав людини, мають суб'єктивний характер. Значна кількість таких порушень детермінована об'єктивними чинниками, або ж є «надбаням» існуючої на сьогодні системи (досудового розслідування, прокуратури, суду), багаторічною практикою їх діяльності (звітністю, організацією та оцінкою діяльності) тощо. Наприклад, в системі органів внутрішніх справ наприкінці року дізнавачів призначають в. о. (виконуючи обов'язки. – Р. С.) слідчого з метою «підвищення продуктивності» праці підрозділів досудового слідства. Зрозуміло, що в таких випадках якість розслідування кримінальних справ, а тим більше забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу – є справою другорядною. Передбачена законом (ст. ст. 425-430 КПК)

протокольна форма досудової підготовки матеріалів, здійснення якої покладено на органи дізнання, взагалі не передбачає прав такого суб'єкта кримінального процесу, як «правопорушник», а тим більше – їх захисту. Не дає надійних гарантій захисту прав людини від злочинних посягань існуюча до сьогодні така форма розслідування кримінальних справ, як дізнання (ст. ст. 103-110 КПК).

Аналіз норм чинного та останніх проектів КПК дає змогу зробити висновок про те, що далеко не всі зазначені та інші важливі положення Декларації отримали відповідне та повне законодавче закріплення, а тому мають бути взяті до уваги та враховані, принаймні в останньому проекті КПК.

Не можна не погодитися і з висновком про те, що рішення Європейського суду з прав людини, чисельність яких щороку зростає, за якими громадяни України виграють справи проти своєї країни, лише констатують той факт, що вітчизняна судова система є неефективною, а державні органи, їх посадовці не бажають розуміти і не хочуть визнавати важливість і пріоритетність прав людини, а своїми рішеннями та діями «успішно» розорюють Державний бюджет України [10].

Кримінально-процесуальний закон значно частіше та агресивніше, ніж інші, маючи за мету захист людей від злочинів, законодавчо передбачає можливість вторгнення у сферу прав та особистих інтересів людини, зокрема й тих, що визначені Декларацією. Ось чому, крім завдань кримінального судочинства, визначених у ст. 2 КПК, слід передбачити й таке архіважливе, на наш погляд, завдання, як «захист прав суб'єктів кримінального процесу від протиправних дій і рішень державних органів та посадових осіб, на яких покладено здійснення кримінально-процесуального провадження», а також визначити гарантії забезпечення такого захисту.

Закон України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів» має сприяти подальшому вдосконаленню судової системи країни, зміцненню незалежності суддів та підвищенню ефективності вітчизняного судівництва. Разом з тим, загальновідомо, що без якісного досудового розслідування не може бути ефективного правосуддя. А тому, з метою формування дієвої системи досудового слідства, підвищення якості роботи органів досудового розслідування, доречним на часі є прийняття трьох принципових, на наш погляд, законів, а саме: Кримінально-процесуального кодексу, Закону «Про органи досудового слідства та статус слідчого» і Закону «Про Державний департамент досудового розслідування».

Вбачається, що новий КПК структурно може складатися з п'яти книг.

Перша книга визначатиме Загальні положення, засади (принципи) і строки кримінального судочинства; поняття і значення термінів, інститут доказів та доказування, підслідність і підсудність кримінальних справ, вимоги до форми і змісту процесуальних документів, правовий статус суб'єктів кримінального процесу та гарантії і засоби їх захисту;

Друга книга – «Дослідча перевірка», в якій буде визначено порядок прийнят-

тя, реєстрації, перевірки та вирішення заяв і повідомлень про злочини; провадження за протокольною формою досудової підготовки матеріалів тощо;

Третя книга – «Досудове розслідування», буде регламентувати приводи та підстави до порушення кримінальної справи, умови та процедуру провадження слідчих дій, додаткові вимоги до змісту і форми процесуальних документів за результатом таких дій;

Четверта книга – «Судове провадження», яка буде визначати процедуру розгляду кримінальних справ судом першої інстанції, судом присяжних, перегляд судових рішень в апеляційному, касаційному порядках, за нововиявленими обставинами, а також Верховним Судом України;

П'ята книга – «Виконання судових рішень у кримінальних справах», де на підставі кримінально-процесуального, кримінального і кримінально-виконавчого закону буде визначено органи, строки та процедуру виконання судових рішень, наслідки їх невиконання, а також визначено підстави та порядок видачі підозрюваного, обвинуваченого, засудженого іншої державі.

Доречною вбачається й зміна назви КПК: з «кримінальний» (букв. – злочинний) на «карно-процесуальний».

Література

1. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів / Урядовий кур'єр. – 24 травня 2006 р. – № 95 : Орієнтир. – № 17.
2. Див.: *Узунова О. В.* Суб'єкти кримінального судочинства та їх правовий статус // Криміналістичні та процесуальні проблеми, що виникають під час проведення слідчих дій : Матеріали міжн. науково-практ. конференції. Донецьк, 24 листопада 2006 р. – Донецьк : ООО Норд Комп'ютер, 2006. – 575 с.; *Савонюк Р. Е.* // Если вы: свидетель, потерпевший, гражданский истец, гражданский ответчик, подозреваемый, обвиняемый, подсудимый / Р. Е. Савонюк. – Симферополь : Таврия-Плюс, 1998. – 64 с.
3. *Лукашевич В. Г.* До реформування вітчизняного кримінально-процесуального законодавства в контексті євроінтеграційних прагнень України // Криміналістичні та процесуальні проблеми, що виникають під час проведення слідчих дій : Матеріали міжн. науково-практ. конференції. Донецьк, 24 листопада 2006 р. – Донецьк : ООО Норд Комп'ютер, 2006. – 575 с.

4. *Ківалов С. В.* Актуальні проблеми судового захисту прав людини в Україні і міжнародні стандарти; *Скомороха В. Є.* Захист прав і свобод людини: практика Конституційного Суду України і європейський досвід; *Дороніна В. П.* Імплементация норм з питань захисту в кримінально-процесуальному законодавстві України; *Навроцький В. О.* Про судовий захист прав людини в ході досудового слідства; *Полянський Ю. Є.* Судова реформа в Україні: проблеми її реалізації; *Кононенко О. В.* Використання європейського досвіду у сфері прав людини в повсякденній практиці судового захисту // Актуальні проблеми політики / Гол. ред. С. В. Ківалов; відп. за випуск Л. І. Кормич. – Одеса: Юридична література, 2002. – Вип. 13-14. – 976 с.
5. Див.: *Вороновський А. І.* Проблеми взаємодії норм міжнародного права та кримінально-процесуального законодавства стосовно реалізації прав обвинуваченого; *Заворотченко Т. М.* Міжнародні організаційно-правові гарантії прав і свобод людини; *Савонюк Р. Ю., Савонюк В. Р.* Міжнародні норми та сучасний кримінальний процес України щодо забезпечення прав людини; *Кострицький В. В.* Вплив Європейського Союзу на диференціацію кримінально-процесуальної форми в Україні; *Наливайко Л. Р.* Захист прав і свобод в світлі положень Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основних свобод // Держава і право : Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 483 с.
6. *Батырь В. А.* Всеобщая Декларация прав человека как основа международных стандартов в сфере прав человека / В. А. Батырь // Право и образование. – Москва, 2008. – № 2. – С. 85-96.
7. *Карпачова Н. И.* Состояние соблюдения прав и свобод человека в Украине. Первый ежегодный доклад Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека / Н. И. Карпачова. Харьков : Консум, 2002. – 494 с.; Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. І. Карпачової на представленні у Верховній Раді України щорічної доповіді «Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні» 18 квітня 2003 р.
8. Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав людини : Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з нагоди 60-річчя Загальної декларації прав людини / Н. І. Карпачова : Право України. – №1. – 2009. – 73 с.
9. *Карпачова Н. И.* Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини / Н. І. Карпачова. – К., 2004. – 529 с.
10. Див.: Європейський суд з прав людини та Україна / Урядовий кур'єр. – 2007. – 16 жовт. – № 190.